

Музика О.Л. „Три кроки – концепція програми розвитку здібностей та обдарованості // Гуманізація взаємин учителя та учнів – необхідна умова особисто орієнтованої освіти: науково-методичний збірник /За ред. С.Д.Максименка, Г.О.Балла, М.М.Заброцького. – Житомир-Київ, ЖОППО, 2004. – С. 81-88.

81

Олександр Музика
(м. Житомир)

„ТРИ КРОКИ” – КОНЦЕПЦІЯ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ ТА ОБДАРОВАНОСТІ

Перед кожним, хто планує проведення експериментів і реалізацію експериментальних програм неодмінно постає питання про мету цих заходів. А якщо йдеться про психолого-педагогічні експерименти, то питання про мету набуває особливої значимості. Тут йдеться не лише про окремі результати, а й про те, як ці результати інтегруються в загальний розвиток особистості, сприятимуть чи не сприятимуть вони психологічному благополуччю людини?

На нашу думку, для гармонійного розвитку особистості школа має забезпечити розвиток різноманітних здібностей учнів, з одного боку, і можливість вільного вибору для учнів напряму розвитку цих здібностей, – з іншого. Розвиток здібностей є умовою для важливого життєвого вибору людини – стати на шлях розвитку обдарованості чи піти по іншому, легшому шляху. Якщо розвиток здібностей – це пряме завдання школи, то розвиток обдарованості – прерогатива свободи вибору дитини.

Наше розуміння задатків, здібностей, обдарованості збігається із загальноприйнятими у психології тлумаченнями цих понять. Тезисно нагадаємо деякі положення і розставимо акценти, які сприятимуть розумінню нашого підходу до проблеми. Отже, **людина із здібностями не народжується**. Вона народжується із задатками. Не існує задатків до окремих видів діяльності – музики, математики, безпеки життєдіяльності тощо. Задатки – це недиференційовані, в основному, анатомо-фізіологічні особливості організму, які не мають прямого відношення до успішності людини в діяльності. Більше того, прихильники еквіпотенційної теорії здібностей сходяться на думці про те, що всі немовлята, які народилися без патологій, мають приблизно однакові задатки, щоб досягти значних успіхів у будь-якому виді діяльності. Різниця між здібностями дорослих людей зумовлена не різницею у їх вроджених задатках, а особливостями розвитку (чи не розвитку) здібностей. Отже, задатки – це вроджене утворення, а здібності – набуте. **Від початку, здібності – це не причина успішності людини в діяльності, а наслідок розвитку задатків у діяльності**. Включаючись у діяльність, людина мобілізує свої задатки, які переструктуровуються, сплавляються і утворюють якісно нове утворення – здібності. Тут важливо пам'ятати, що коли людина ніколи не була включена у якусь діяльність – у неї не може бути (за означенням) здібностей до цієї діяльності. Тестування здібностей дітей, які не були включені у діяльність (наприклад, музичну), не може виявити відмінностей у їх музичних

82

здібностях. На практиці ці відмінності виявляються, оскільки ігноруються факти цілеспрямованого (із дитиною трішки займалася бабуся) чи спонтанного (дитина, наслідуючи дорослих, почала цікавитися співом) розвитку здібностей. Отже, навряд чи потрібно абсолютизувати показники тестів в умовах, коли діяльність з розвитку здібностей не враховується.

Окремим випадком є **здатність учнів до розвитку здібностей**. У одних вона менша, у інших – більша. Підкреслимо, що це не за рахунок вроджених особливостей людини, а за рахунок загальних здібностей, які розвинулися в окремих видах діяльності і набули здатності переноситися на інші види діяльності, сприяючи ефективності оволодіння нею. Людина, яка на високому рівні оволоділа десятьма діяльностями, скоріше за все, швидше і краще оволодіє і ще однією, ніж людина, яка нічого до пуття не вміє. У першої, на відміну від другої, вже є те, що потрібно у кожній діяльності – розвиток пізнавальних процесів, мотивація досягнення успіху, стратегії виконання діяльності, впевненість у власних силах тощо.

Найбільше труднощів для складання експериментальних програм складає неоднозначне розуміння обдарованості. Маються на увазі не стільки розбіжності у розумінні цього поняття у психології, скільки розбіжності між науковим та побутовим розумінням обдарованості. Підкреслимо, що **обдарованість – це не дар божий, не вроджена якість, а найвищий рівень розвитку здібностей, якого людина досягає повністю віддаючись діяльності**. Обдарованість – це не причина успішності людини в діяльності, а наслідок розвитку її здібностей в діяльності. Якісна відмінність обдарованості від високого рівня здібностей полягає у тому, що обдарованість стає для особистості системотворчою рисою, вона визначає не лише способи діяльності людини, а й її систему цінностей, коло спілкування, спрямованість розвитку.

Тут ми розглянемо всього дві взаємопов'язаних проблеми, які важливі при складанні розвивальних програм, – це проблема ідентифікації обдарованих учнів і проблема соціального середовища розвитку обдарованості. Навряд чи є продуктивною і взагалі можливою тестова ідентифікація обдарованості, що основана на вимірюванні окремих показників розвитку здібностей. Такі показники як феноменальна пам'ять, висока креативність, високий інтелект можуть існувати за повної відсутності обдарованості. Значні досягнення в діяльності – ось чи не єдиний основний критерій розпізнавання обдарованості. Зауважимо, що відразу виникає питання про критерії, за якими можна оцінити,

має учень високі досягнення чи ні? Це серйозна проблема, однак для педагогічної практики, на наш погляд, достатньо буде спрощеного варіанту її вирішення. Високими досягненнями можна вважати такі

83

досягнення учнів, які різко виділяють їх з-поміж контактного оточення. Якщо є потреба, то ідентифікаційними ознаками для обдарованості можна вважати такі об'єктивні показники, як перемоги на олімпіадах та конкурсах різного рівня. З психологічної точки зору важливим є те, що обдарована особистість завдяки своїм досягненням виділяється у контактній групі; обдарованість міняє соціальні стосунки людини і, зрештою, саму соціальну ситуацію розвитку особистості.

Наші дослідження лише підтверджують широко відомі дані про соціальну дезадаптованість обдарованих людей, про їх негнучкість, конфліктність у сфері спілкування та побуту. Нами встановлено, що саме внутрішній конфлікт між бажанням бути таким, як всі, чи бути обдарованим у підлітковому і юнацькому віці веде до втрати обдарованості. Більшість учнів, які вже мають ознаки обдарованості, відмовляються від них на користь соціальної злагоди, а ті, які не відмовляються, – відчувають на собі, на своїй ще не сформованій особистості всю силу соціальних санкцій. Цю обов'язкову, необхідну стадію розвитку обдарованості можуть пройти далеко не всі, а ті що проходять, розвивають мотивацію і гартують волю, формують цінності, тобто ті особистісні утворення, які з цього моменту беруть верх над дієво-операційними компонентами здібностей і закріплюють спрямованість на розвиток обдарованості.

Виникає питання, чи варто у шкільному віці, коли особистість дитини ще не стійка, не сформована, штучно прискорювати її спрямованість на розвиток обдарованості? Чи варто дитину кидати у соціальний конфлікт з контактним оточенням у ті вікові періоди, де розвиток стилю спілкування, емоційної спрямованості, самоповаги і самооцінки не менш, а, можливо, й більш значимі, ніж розвиток здібностей до окремих діяльностей?

Зосереджуючись на розвитку здібностей, ми відштовхуємося від класичного визначення, яке запропонував Б.М.Теплов. Найважливіше у позиції Теплова для нас те, що здібності – це складне, особистісне, полікомпонентне, але цілісне утворення; здібності (це особливо підкреслив Теплов) не зводяться до знань, умінь і навичок. Звідси випливає ряд наслідків, які важливі для програми розвитку здібностей.

По-перше, слід пам'ятати, що діяльність – це не мета, а спосіб існування людини в суспільстві. Розвивати здібності неможливо, не розвиваючи особистість. Для дитячого і підліткового віку це означає, що **не можна розвивати здібності, не враховуючи соціальних процесів**, які відбуваються у контактній групі. Інші діти, батьки, вчителі оцінюють успіхи і невдачі дитини у діяльності, а це зумовлює соціальне прийняття чи відторгнення, лідерство чи аутсайдерство дитини, зрештою, її самопочуття, настрій, психологічну комфортність.

84

По-друге, **наверяд чи можна розвивати здібності лише за рахунок розвитку окремих їх компонентів**. Із розрізнених, нехай і розвинутих частин, цілого не скласти. Дослідження показують, що обдаровані люди мають високий, але далеко не рівномірний розвиток окремих компонентів здібностей. Один геніальний вчений може мати добре розвинуте образне мислення і значно гірше абстрактне, інший має феноменальну здатність до запам'ятовування чисел, а ще інший змушений постійно користуватися довідниками. Складність структури більшості здібностей визначає індивідуальний стиль діяльності кожної особистості, який складається у процесі взаємодії діяльнісних стратегій людини і характеристик діяльності. Ми не в змозі проконтролювати правильність розвитку кожного компонента діяльності, але можемо з успіхом створювати умови для того, щоб діяльність була ефективною.

По-третє, знання, уміння й навички – це не мета, а скоріше, засоби, а в окремих випадках і побічні продукти діяльності. На відміну від середньовіччя, зараз знань надто багато, щоб володіти всіма одразу, і вони надто швидко змінюються, щоб намагатися встигнути за цими змінами. І вихід тут ми бачимо не в ранній спеціалізації здібностей, яка б спрямовувала на оволодіння знаннями, уміннями і навичками в якійсь одній галузі, а, навпаки, у зорієнтованості на розвиток різних здібностей і виділенні і розвитку у різних діяльностях спільних мислительних дій і стратегій. **Узагальнені мислительні дії, ціннісно-мотиваційна сфера і сприятлива для розвитку соціальна ситуація** – ось ті компоненти, які крім знань, умінь і навичок входять до структури здібностей.

Розвиток здібностей – це процес, який пронизує все життя людини, всі вікові періоди, кожен з яких має власну специфіку і особливі вимоги до діяльності. Відтак, очевидно, що є якась потреба, чи, правильніше, метапотреба, задоволення якої спонукає розвиток здібностей. Наші дослідження показують, що такою мета потребою є **потреба у визнанні**.

Соціальним тваринам і людині від народження притаманний інстинкт домінування. Взяти верх над іншим – ось що необхідно для виживання індивіда і виду в цілому. Для тварин це зміст природного відбору. А для людини все по-іншому. На певному етапі філогенезу, коли з'явилася свідомість замість інстинкту і знаряддя праці замість зубів і пазурів, суперництво за першість не закінчувалося подряпинами, воно почало загрожувати вимиранням виду. Психологічний зміст переходу від дикості до цивілізації криється у переході інстинкту домінування (взяти верх над іншим будь-якою ціною) до потреби у визнанні

85

(продемонструвати свою особливість за допомогою суспільно-корисних видів діяльності).

Отже, розвиток особистості передбачає розвиток її в діяльності, а значить, і розвиток здібностей до тих діяльностей, які забезпечують визнання. Таким чином, не лише навчання, але й виховання можна розглядати через розвиток здібностей. З цієї точки зору **вихована людина – це людина, яка знає, вміє і може щось таке, чим вона могла б бути корисною, потрібною або, принаймні, цікавою іншим людям**. Невихована людина, навпаки, нічого не знає, не вміє і не може, щоб заслужити визнання. Людина, яка не має достатньо розвинутих здібностей для того, щоб заслужити визнання у соціальному оточенні, змушена вдаватися до філогенетично більш ранніх, агресивних форм

самоствердження. Сенсом її діяльності стає приниження інших шляхом фізичної чи вербальної агресії. Таким чином, досягається реалізація інстинктоїдної потреби у домінуванні (А.Маслоу).

Отже, можна виділити дві основні умови гармонійної взаємодії особистості і соціуму:

- 1) людина повинна розвивати здібності до тих суспільно-корисних видів діяльностей, у яких вона претендує на визнання;
- 2) соціальна група, у яку включена ця людина, повинна бути здатною поцінувати її досягнення, вміння і можливості.

Ці умови не є такими простими, як це може здатися на перший погляд. Що стосується першої, то домагання людини на визнання у певній діяльності не завжди збігаються з тими можливостями вибору, які пропонує життя. Тут виникає серйозна проблема: що головніше – визнання чи прив'язаність людини до окремої діяльності, навіть у тих випадках, коли потреба у визнанні фруструється? Думається, що у *шкільному віці перевагу потрібно надати визнанню у різних видах діяльності*. Невдача в одній діяльності не повинна ламати людину, позбавляти її життя сенсу. Пошук діяльностей для визнання серед тих можливих варіантів, які пропонує життя, – це частина загальних здібностей, це те, що підвищує адаптивність людини в соціальному середовищі.

З іншого боку, соціальне середовище повинно бути спроможним поцінувати досягнення людини. За яких умов це можливо? Першою і основною умовою є достатній рівень розвитку членів контактної групи. Мається на увазі не тільки і не стільки конгруентність напрямків розвитку особистості і групи включення (до прикладу, людина розвиває музичні здібності, а група має досить високий рівень розвитку саме цих здібностей, щоб кваліфіковано поцінувати її), а загальний розвиток здібностей членів групи. Ми виходимо із такого припущення: якщо людина досягла значних успіхів хоча б в одному виді діяльності, то

86

вона здатна поцінувати досягнення людини, що досягла успіхів в іншому виді діяльності. Очевидно, здатність до поцінування зростає пропорційно до кількості видів діяльностей, якими оволоділа людина. Усвідомлення зусиль, яких необхідно докласти, щоб досягти успіху, викликає у людини, яка має такий досвід, повагу до інших людей, які також досягли успіху. У випадку, коли людина не досягала успіху ніколи, сприймання досягнень інших людей відбувається спотворено. Насамперед, включаються механізми психологічного захисту, які й визначають напрямки реакцій: від прямої фізичної агресії до вербальної агресії, від заперечення факту досягнення до приписування досягнень іншим людям, від надуманих причин, чому самому не вдалося досягти успіху до міфу про те, що обдарованим, мовляв, все легко дається. Людей, які досягли успіхів бодай у кількох діяльностях, об'єднує творчість. Людей, які ніколи не досягали успіху, об'єднують агресивні емоції по відношенню до успішних людей і комплекси власної неповноцінності.

Програма здібностей і обдарованості „Три кроки” орієнтована на гармонізацію стосунків між людьми, на підвищення адаптивності людини у світі, на забезпечення психологічної комфортності особистості. Розвиток здібностей – це засіб досягнення цієї мети. Технологічно реалізацію програми можна розбити на три етапи, які відповідають ступеням шкільної освіти. Отже, програма може починатися і в початкових, і в середніх і в старших класах. Звичайно, при тому, що основні „кроки” цієї програми залишаються однаковими, методичне забезпечення повинно різнитися на основі врахування особливостей вікового і соціального розвитку дітей.

Перший крок. Завдання педагогічного колективу – зробити так, щоб *кожен учень був першим* у якомусь виді діяльності. Чи буде це навчальна чи поза навчальна діяльність – не так уже й важливо.

Другий крок. Робота педагогічного колективу має бути спрямована на те, щоб *навчити учнів, вчителів та батьків поцінувати досягнення дітей*, а дітей – приймати позитивну оцінку. Це не таке вже й просте завдання, як може видатися на перший погляд. У нашій соціокультурній ситуації більше прийнято вимагати, карати, робити зауваження, попереджувати тощо. А от форми вияву поцінування дуже бідні і недиференційовані.

Третій крок. Завдання школи – зробити так, щоб на кожному ступені навчання (початкові, середні, старші класи) *кожен учень хоча б тричі* був першим у різних видах діяльності.

Безперечно, що з точки зору методичного, та й психологічного забезпечення, третій крок найважчий, але він і найважливіший. Для прикладу, виділимо проблему переорієнтації учнів на іншу діяльність, чи на

87

інші аспекти однієї й тієї ж діяльності у тому випадку, коли він уже досяг успіху, отримав визнання і намагається закріпити перемогу. Ще одна проблема – це забезпечення необхідної кількості діяльностей для самоствердження всіх учнів. Третя проблема – це подолання релятивності успіху. Учень має почувати себе першим номером і в тому випадку, коли він переможець всеукраїнської олімпіади з математики, і в тому, коли він ставить намет найкраще від усіх.

На завершення спробуємо окреслити відмінності між учнями, які навчаються в умовах традиційного навчання і в умовах програми „Три кроки”. Традиційна освіта ділить людей на дві нерівні групи: менша – це успішні учні, це відмінники, або ті, які розвивають здібності в одній галузі. Більша група – це аутсайтери, учні, які фактично не відчули радості успіху і визнання. Безумовно, неуспішні учні фактично виносять зі школи почуття невпевненості та комплекси неповноцінності. Але навіть успішні учні є досить вразливими з точки зору пластичності розвитку здібностей. Рання спеціалізація ніби консервує спрямованість людини на якусь одну діяльність, а життєва ситуація може пропонувати зовсім інші. Зіткнувшись із труднощами в реалізації своїх здібностей такий успішний учень через свою негнучкість дуже часто стає неуспішною людиною, навіть не намагаючись самореалізуватися в іншій діяльності.

Гіпотетичний учень, який навчався за програмою „Три кроки”, має окремі недоліки і цілий ряд переваг порівняно із „традиційним” учнем. Традиційний успішний учень має „поглиблені” відносно програмних вимог знання з однієї-двох навчальних дисциплін. Це ніби-то має допомогти йому навчатися у вузі. Іншими словами, так зване поглиблене навчання просто дублює вузівські програми. Гіпотетичний учень не має таких поглиблених знань. У вузі

протягом 2-4 семестрів він не відпочиває, а активно працює, щоб оволодіти цими знаннями, при цьому формується його воля і мотивація. Основні ж переваги гіпотетичних учнів, які за роки навчання за програмою „Три кроки” принаймні 10 разів були першими у різних галузях діяльності такі:

1. Вони переконані, що здібності розвиваються.
2. Вони знають, що шлях до успіху лежить через працю.
3. Вони мають психологію переможця і не здаються при перших труднощах.
4. Вони орієнтовані не на окрему діяльність, а на успіх і визнання в будь-якій діяльності.
5. Якщо життя повернеться так, що людина не зможе стати юристом, економістом чи дипломатом, вона буде прагнути вершин і досягати їх, працюючи вчителем, водієм чи будівельником, при цьому почувати себе психологічно комфортно.

88

Наш гіпотетичний учень сам робить вибір, чи розвивати йому здібності до рівня обдарованості. Зазначимо, що досвід соціальної взаємодії в процесі оволодіння десятками діяльностями на високому рівні не лише розвиває мотивацію досягнення, внутрішню мотивацію і волю, а й робить вже дорослу людину стійкішою і витривалішою у плані соціальної адаптації.

Програма „Три кроки” зорієнтована не на те, щоб ще в школі роз'єднати дітей за ознакою різниці у їх здібностях, навпаки, вона спрямована на об'єднання, основане на взаємному поцінуванні і взаємній повазі. Ця програма не обмежується розвитком здібностей, а враховує соціальні аспекти розвитку особистості. Вона дає змогу учневі у шкільні роки не жити дорослими проблемами, а вчитися, робити помилки, шукати себе у різних діяльностях і знайти себе на основі усвідомлення можливості розвитку власних здібностей як засобу реалізації свободи особистості.